

КАМУНІКАТЫЎНА-ПРАГМАТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ ЎКАЗАЛЬНЫХ ЧАСЦІЦ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дэйксіс служыць адным са сродкаў актуалізацыі кампанентаў выказвання, а дэйктычныя маркеры адыгрываюць важную ролю ў арганізацыі дыскурсу як сукупнасці маўленчых тактык і стратэгіяў, накіраваных на забеспячэнне паспяховага ўзаемадзеяння камунікантаў. Сярод дэйктычных моўных сродкаў указальныя часціцы займаюць асаблівае месца, паколькі, на думку У. Р. Гака, яны служаць дасягненню камунікатыўнай адэкватнасці выказвання, а іх ужыванне звязана з прагматычнай сітуацыяй [1, 451–452]. Т. М. Нікалаева адзначае, што часціцы валодаюць здольнасцю перадаваць некалькі камунікатыўных ліній адначасова: характарыстыкі паведамлення, намеры і эмоцыі моўцы, яго стаўленне да адрасата і да сітуацыі ў цэлым [6, 7].

Семантыка і функцыі ўказальных часціц розных моў свету даследаваліся Ю. Д. Апрасянам, А. Вяжбіцкай, В. У. Вінаградавым, В. Я. Гольдзіным, О. Есперэзнам і інш. Беларускія ўказальныя часціцы аналізаваліся ў працах Н. Гаўрош і І. Савіцкай [2], І. А. Кісялёва [4], М. М. Клыгінай [5], Т. М. Нікалаевай [6]. Тым не менш семантыка-прагматычны патэнцыял гэтых дэйктычных слоў не быў асобным прадметам даследавання.

У беларускай мове да ўказальных часціц традыцыйна адносяць лексемы *вось (ось, от, вот)*, *во, гэта, вунь (унь)*. Гэтыя словы – прататыповыя сродкі прасторавага дэйксіса, што здзяйсняюць ўказанне на арыентацыю прадметаў адносна моўцы: *вось (ось, от, вот, во)*, *гэта* указваюць на знаходжанне ў прасторы суб'екта маўлення, *вунь (унь)* – па-за межамі гэтай сферы.

Па меркаванні А. Я. Грышынай, для апісання функцыянавання ўказальных часціц у камунікацыі неабходна ўлічваць моўцу, аб'ект ўказання і аўдыторыю ўказання [3, 65]. Разгледзім семантыку і функцыянаванне ўказальных часціц з пункту гледжання гэтых параметраў. Матэрыялам для даследавання выступілі кантэксты з указальнымі часціцамі беларускага корпуса Нацыянальнага корпуса рускай мовы аб'ёмам 6 839 353 слоў [НКРЯ].

Прататыповая сітуацыя ўказання – гэта адначасовае вымаўленне ўказальнага слова і дэманстрацыя жэстам: *На вуліцы яго пазнавалі, паказвалі пальцам услед: «Вунь пайшоў брат Філарэта»* (В. Чаропка. Перамога ценю) [НКРЯ]. Звычайна такое ўказанне афармляецца асаблівым тыпам сінтаксічных канструкцый – указальнымі намінацыйнымі сказамі, якія «не толькі сцвярджаюць існаванне ў рэчаіснасці прадметаў або асоб, але і паказваюць на знаходжанне іх у непасрэднай блізкасці або аддаленасці ад назіральніка» [3, 56]: – *Вось мая зброя, ваявода* (Л. Дайнека. След ваўкалака) [НКРЯ]. – *А вунь мая дружына, – усміхнуўся я, паказваючы на Рамана, які сядзеў пад сасною, сціскаючы ў руцэ меч, апусціўшы галаву на калені* (Л. Дайнека. След ваўкалака) [НКРЯ].

Вось (ось, от, вот), во ўжываюцца для ўказання на ўсё, што знаходзіцца або адбываецца ў непасрэднай блізкасці перад вачыма ці ў свядомасці суб’екта маўлення: *І вось бінт, новенькі, для перавязкі* (В. Быкаў. Трэцяя ракета) [НКРЯ]. *Ось бытта туды, як на рове. Трошкі, можа, лявей* (В. Быкаў. Крутыянскі мост) [НКРЯ].

Па меркаванні даследчыцы А. Я. Грышынай, гэты тып сказаў змяшчае «падвойнае ўказанне»: *вось (ось, от, вот)* (унутраны дэйкіс, які ляжыць у межах дадзенай фразы) + указальны займеннік *гэта* (знешні дэйкіс, што існуе па-за межамі выказвання). Указальныя займеннікі ўзмацняюць дэйктычнае значэнне часціц, фразавы націск падае на займеннік або прыслоўе (знешні дэйкіс), а сама ўказальная часціца (унутраны дэйкіс) вымаўляецца без націску [3, 67]: *Усё жыве. І вось гэта яблынька, і мурашкі, і стракозы, і ручай, што ў асініку цячэ* (Л. Дайнека. След ваўкалака) [НКРЯ]. Менавіта таму «падтрымка дэйктычнага кампанента знешняга дэйкіса з дапамогай дадатковага ўнутранага дэйкіса, выражанага ўказальнымі часціцамі, як бы “падвойнае” дэйктычны патэнцыял ўсёй канструкцыі і тым самым ўзмацняе яго» [3, 67].

Знешнія дэйкісы з указальнай часціцай *вось* уключаюць два важныя сэнсавыя складнікі: уласна ўказанне (указальны маўленчы жэст) і пэўны тып указання. Указанне можа быць чатырох тыпаў [3, 66]:

1) ідэнтыфікацыйнае (адказ на пытанне *хто?, што?* у назоўным і ўскосным склонах): *Бяры вось гэты хатуль і ідзі за мной* (Л. Дайнека. След ваўкалака) [НКРЯ];

2) кваліфікацыйнае (як? які?): *Вось якая гісторыя гэтага малюнка... Слухае Міколка* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз) [НКРЯ];

3) прасторава-часовае (дзе? куды? калі?): – *Вось калі дзікун паказаў свой сапраўдны твар!* (Я. Маўр. Сын вады) [НКРЯ]. – *Вось дзе знайшоў смерць, сабака! – злосна і радасна сказаў Хунь-чжы і штурхануў труп нагою* (Я. Маўр. У краіне райскай птушкі) [НКРЯ];

4) імплікатурнае (чаму?): *Вось чаму я павінен падазраваць, бо я – вочы і вушы абшчыны* (Л. Дайнека. След ваўкалака) [НКРЯ].

Калі моўца лічыць, што спосаб ажыццяўлення адрасатам дзеяння супярэчыць яго (моўцы) пункту гледжання, указальная часціца *вось* выступае як *кантрастыўны дэманстратыў* [3, 69] і дазваляе суб'екту маўлення ўказаць адрасату на правільны спосаб ажыццяўлення дзеяння ў тэрмінах:

1) якасці дзеяння: *Хто старое памяне, таму вока вон, вось як трэба правільна* (І. Чыгрынаў. Апраўданне крыві) [НКРЯ];

2) дакладнасці ідэнтыфікацыі: *І да народа: – Вось хто дзяцей ваішых абжырае, глядзіце, якія морды наелі!* (У. Някляеў. Лабух) [НКРЯ];

3) прасторава-часавых каардынат: *Вось дзе ад дажджу добра хавацца, – сказаў Васілёк, паказаўшы на магутную старую яліну* (В. Зуб. Таямнічы надпіс) [НКРЯ]. *Вось калі трэба было задумацца: на што яшчэ насмеліцца князь Якаў-Ягайла, калі роднага брата выбівае з Полацкага ўдзела?* (К. Тарасаў. Пагоня на Грунвальд) [НКРЯ];

4) прычынна-следчых сувязей: *Вось чаму, як толькі нагрузімся на шыю, абціснемся харапэнька, каб не было пад касцюмам наветра, – лягчэй будзе апускацца і менш наробіцца складак* (П. Місько. Грот афаліны) [НКРЯ].

Калі моўца неабходна прыцягнуць увагу адрасата да важнай з яго пункту гледжання інфармацыі, указальная часціца *вось* выконвае інтрадуктыўную функцыю – уводзіць гэту інфармацыю з націскам на слове *вось*: – *Дык вось што я табе скажу! – гучаў быццам здалёк голас Шыковіча* (І. Шамякін. Сэрца на далоні) [НКРЯ]. Па прычыне сваёй частотнасці гэтая фраза скарачаецца ў вусным маўленні да словазлучэнняў *дык вось што, вось што: І вось што (я табе скажу): давай і тваю майку, наверсе і ў трусіках перабудзеш, а там – холадна...* – *паказаў Янг на возера* (П. Місько. Грот афаліны) [НКРЯ]. – *Дык вось (што я табе скажу), наш базілеўс гэтаму князю замест вады даўно наліў бы ў кубак адвар цыкуты, і князя б не было* (Л. Дайнека. След ваўкалака) [НКРЯ].

Пры ўжыванні ў імператыўных сказах указальны займеннік *вось* узмацняе функцыю прымушэння адрасата да дзеяння: – *Вось глядзіце: гэтыя значкі называюцца літарамі. Нам трэба злажыць слова «Аксён»* (Я. Колас. У глыбі Палесся). – *А вось слухайце. Апынуўся гэта я на зямлі, азірнуўся, прыгнуўся і – шусь у камолі!* (Я. Колас. На ростанях) [НКРЯ].

Як паказаў аналіз кантэкстаў з указальнай часціцай *вось*, сітуацыя можа апісвацца адначасова з некалькіх пунктаў гледжання – моўцы, адрасата і нейкай трэцяй асобы. Вынікам такой шматмернасці апісання ў беларускай мове з'яўляюцца канструкцыі тыпу *вось яна я* з дадатковым прагматычным адценнем 'рэальнасць, якая супярэчыць чаканням' [8, 47]: «*Вось я, – як быццам казал яе душа праз вочы, вялікія, чорныя і бліскучыя, – вось яна я* (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха) [НКРЯ]. Тут прыстунічае з аднаго боку, *вось яна* (знешні погляд), а з другога – *вось я* (аўтапрадстаўленне) [8, 47].

Указальная часціца *во* ўжываецца, калі суб'екту маўлення неабходна паказаць на што-небудзь ці звярнуць на гэта ўвагу адрасата: – *А то ня ба-чыце? Во буржуй гэты! Толькі за борт трымаецца* (В. Быкаў. Жоўты пясо-чак). Пры яўнай сінанаміі лексемы *во* і *вось* маюць свае асаблівасці семантыкі і функцыянавання ў дачыненні да перцепцыі моўцы і адрасата. *Во* пазначае з'яўленне новага аб'екта або асобы ў поле зрокавага ўспрымання суб'екта маўлення: – *Хутар, кажу! Во, направа!.. Я зразумеў: да Мокрага яшчэ далёка, трэба зайсці сюды* (Я. Брыль. Апоўначы). Гэта часціца вызначаецца:

1) рэальнасцю, нагляднасцю ўказання: *А во і бляшанка – ваду будзе добра выліваць...* (П. Місько. Грот афаліны) [НКРЯ];

2) сінхроннасцю з момантам вымаўлення выказвання, калі сітуацыя або падзея, на якую ажыццяўляецца ўказанне, не могуць быць аднесены да будучыні: *Чакай ты... – Ды во ён... Ляжыць!* (В. Быкаў. У тумане) [НКРЯ].

Часціцы *вось* ў супастаўленні з лексмай *во* ўласціва:

1) значная абстрактнасць як магчымасць ўказваць не толькі на ма-тэрыяльныя аб'екты (*Вось і дом іхны, і сенажатка, і сад...* (М. Гарэцкі. На імперыялістычнай вайне) [НКРЯ], але і на абстрактныя, ментальныя аб'екты (*А можа, Валін жаніх не спадабаўся таму, што апанавала яе ў той дзень вось гэтая дзіўная незразумелая туга?* (І. Шамякін. Вазьму твой боль) [НКРЯ];

2) паліхроннасць, калі любы аддалены ў часе аб'ект усё роўна ўяўляецца рэальным, як бы размешчаным перад вачыма суб'екта маўлення: «*Дык вось хто тут жыў, сам Васіль Баравы!*» (В. Зуб. Таямнічы надпіс) [НКРЯ].

Відавочна, што ўказальная часціца *вось* мае значна шырэйшы дыя-пазон укавання ў параўнанні з часціцай *во*. Пра гэта сведчыць і высокая частотнасць лексемы *вось*: у беларускім корпусе НКРЯ аб'ёмам 6 839 353 слоў было выяўлена 5 187 кантэкстаў з гэтай лексмай [НКРЯ].

Часціцы *вот* і *от* малаўжывальныя ў сучаснай беларускай мове. У НКРЯ было выяўлена толькі 5 кантэкстаў з часціцай *вот*, дзе яна стра-чвае сваю функцыю ўказання і выступае як маркёр градуальнай ацэнкі (*Вот гора дык гора для бацькоў...* (Г. Далідовіч. Страта) [НКРЯ]) і 27 кан-тэкстаў з часціцай *от*, якая сустракаецца ў творах XIX стагоддзя, ужыва-ецца ў гутарковай мове і выконвае функцыю акцэнтавання або ўсілення: *От гэта так справядлівасць! – но што ж, калі Маскаль стынiў Манiхвэст Касцюшкі, каб не пабунтаваў усіх мужыкоў* (К. Каліноўскі. Мужыцкая праўда. 1862) [НКРЯ]. *Ты от кажаш – той, хто любiў савецкую ўладу, не застанеца* (І. Чыгрынаў. Плач перапёлкі) [НКРЯ].

Часціца *гэта* ўжываецца для ўказання на асобу, аб'ект або падзею: – *Гэта мой Стасік, — з гонарам сказаў дзед Мультан* (У. Караткевіч. Чор-ны замак Альшанскі) [НКРЯ]. Даследчыца Т. М. Нікалаева пры аналізе прагматычнага патэнцыялу ўказальных часціцы рускай мовы прыходзіць да высновы, што часціцы *вот* і *вон* бліжэй да намінальнага, неіндывіду-

алізаванага імя, а *это*, наадварот, да індывідуалізаванага – асабовых займеннікаў і ўласных імёнаў [7, 324]. Аналіз кантэкстаў з НКРЯ паказаў, што падобная тэндэнцыя да індывідуалізацыі аб’екта ўказання характэрна і для беларускай часціцы *гэта*: *А гэта мой брат, – паказала яна на чыгуначніка, Павел Восінавіч* (І. Шамякін. Гандлярка і паэт) [НКРЯ]. – *Адчыняйце! Гэта я, – адказаў Гвай* (Л. Дайнека. След ваўкалака) [НКРЯ].

Указальная часціца *вунь* (*унь*) указвае на аб’ект, які знаходзіцца на пэўнай адлегласці ад моўцы, не ўключаецца ў поле зроку назіральніка ці адрасата і знаходзіцца па-за межамі яго асобаснай прасторы: – *Вунь за хлевам ляжыць. Закапаць трэба...* (В. Быкаў. Ваўчыная яма) [НКРЯ]. Аднак у адрозненне ад часціцы *вось вунь* (*унь*) указвае на матэрыяльныя аб’екты, што існуюць тут і зараз: – *Унь там, злева, за заставай яна ляжыць* (У. Караткевіч. Зброя) [НКРЯ].

Такім чынам, аналіз семантыкі і прагматыкі ўказальных займеннікаў беларускай мовы паказаў, што яны ўтвараюць сваю ўласную дэяктычную сістэму: спачатку аб’ект з’яўляецца па-за межамі зрокавай перцепцыі моўцы (*вунь*, *унь*), потым аб’ект трымае ў поле зроку назіральніка (*во*), пасля моўца ўводзіць гэты аб’ект у сваё асобаснае поле праз указанне (*вось*, *ось*, *от*) і фіксуе на ім увагу адрасата (*гэта*): *вунь* (*унь*) → *вось* (*вот*, *ось*, *от*) → *гэта*.

Часціцы могуць указваць не толькі на прасторавыя, але і на тэмпаральныя параметры моўнага акту для падкрэслівання адначасовасці або неадначасовасці дзеяння з момантам маўлення. Як мяркуе Т. М. Нікалаева, указальныя часціцы *вот* і *вон* ў максімальнай ступені праяўляюць сябе ў часе *Praesens historicum*, што «пазначае сітуацыю, якая мела месца ў мінулым, але якая адбываецца як бы на вачах моўцы і стварае “эфект прысутнасці”» [9] – «дэяксіс здалёк» [6, 324]: *І вось я бачу, як гэта самая жонка моршчыца пачынае, не падабаецца ёй, што я з голай галавою* (Л. Дайнека. След ваўкалака) [НКРЯ]. Таксама яны могуць паказваць на пачатак эпизоду ці наратыўнай сітуацыі, якая прадстаўляецца моўцам: *І вот прыходзіць аднажды французскі крэйсер «Парыж»* (Я. Брыль. Ніжня Байдуны) [НКРЯ].

Указальныя часціцы *вось* і *вот* ўжываюцца пры апісанні паслядоўнага развіцця падзей для вылучэння цэнтра кульмінацыі, пасля чаго наступae развязка: *Ён наступіў нагою на крыж, усміхнуўся: – Вось і ўсё. І няма твайго крыжа, дзікун* (Л. Дайнека. Меч князя Вячкі) [НКРЯ].

Пры пераходзе выказвання ў план прошлага ў часціцы *вунь* (*унь*) саслабляецца дэяктычнасць і яна

1) набывае ілюстрацыйны характар: *Я вунь вяртаўся ў Верамейкі з Арлоўшчыны, дык нагледзеўся – іхнія ўвесь час вісяць над дарогамі, бамбяць ды страляюць з кулямэтаў, а нашых часцей і блізка няма, добра, калі артылерысты зеніткамі адгоняць* (І. Чыгрынаў. Апраўданне крыві) [НКРЯ];

2) ужываецца для выражэння ітэратыўнасці як шматразовасці, паўтаральнасці дзеяння: *А пакгаўз я ведаю, як свой вагон, мы вунь колькі разоў туды лазілі галубоў ганяць...* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз) [НКРЯ].

Такім чынам, указальныя часціцы выконваюць важную функцыю ў камунікацыі і забяспечваюць прасторава-тэмпаральную лакалізацыю моўнага акта. Яны ўтвараюць дэйктычную сістэму *вунь (унь) – во – вось (вот, от, ось) – гэта*. Часціцы *во* і *вунь (унь)* вызначаюцца рэальнасцю ўказання і яго сінхроннасцю з момантам вымаўлення выказвання. Часціца *вось* характарызуецца большай абстрактнасцю і паліхроннасцю і ўказвае на прадмет, які ўжо існуе ў перцэптыўным полі моўцы. Часціца *гэта* фіксуе ўвагу адрасата на аб'екце і значна яго індывідуалізуе. У тэмпаральным значэнні часціцы ўжываюцца з *Praesens historicum* для стварэння «эфекту прысутнасці».

ЗАЎВАГІ

НКРЯ – Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ruscorpora.ru/search-para-be.html>. – Дата доступа: 12.12.2015.

ЛІТАРАТУРА

1. Гак, В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.

2. Гаўрош, Н. Семантыка-функцыянальныя тыпы намінатыўных сказаў / Н. Гаўрош, І. Савіцкая // Роднае слова. – 2014. – № 2. – С. 55–57.

3. Гришина, Е. А. Частица *вот*: варианты используемые в непринужденной речи / Е. А. Гришина // Инструментарий русистики: корпусные подходы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.helsinki.fi/slavicahelsingiensia/preview/sh_34/pdf/5.pdf. – Дата доступа: 10.02.2016.

4. Киселёв, И. А. Указательные частицы в русском и белорусском языках: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / И. А. Киселев; БГУ им. В. И. Ленина. – Минск, 1966. – 19 с.

5. Клыгина, М. Н. Функциональное взаимодействие грамматических категорий: юнктивная функция частиц в русском и белорусском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 02.01; 10.02.02 / М. Н. Клыгина; БГПУ. – Минск, 2002. – 19 с.

6. Николаева, Т. М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков) / Т. М. Николаева. – М.: Наука, 1985. – 170 с.

7. Николаева, Т. М. От звука к тексту / Т. М. Николаева. – М.: Яз. рус. культуры, 2000. – 680 с.

8. Норман, Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций [Электронный ресурс] / Б. Ю. Норман. – БГУ: 2009. – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/1690>. – Дата доступа: 10.01.2016.

9. Презенс // Энциклопедия «Кругосвет» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/PREZENS.html?page=0,1. – Дата доступа: 12.02.2016.